

XIX ASRNING OXIRI - XX ASR BOŞLARIDA SURXON VOXASI AHOЛИСИНИНГ ДЕМОГРАФИК ЖАРАЁНЛАРИ

*Xolmuminov Xusan Eshmuminovich, Termez davlat
universiteti doçenti, tarix fanlari doktori*

DEMOGRAPHIC PROCESSES OF THE INHABITANTS OF SURKHAN OASIS IN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

*Kholmuminov Khusan Eshmuminovich, Associate Professor,
Termez State University, Doctor of Historical Sciences*

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ НАСЕЛЕНИЯ СУРХАНСКОГО ОАЗИСА В КОНЦЕ XIX - НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

*Xolmuminov Xusan Eshmuminovich, doçent Termezskogo
gosudarstvennogo universiteta, doktor istoricheskix nauk*

[https://orcid.org/
0009-0003-6634-6020](https://orcid.org/0009-0003-6634-6020)

e-mail:
[xusan75xolmuminov
@mail.ru](mailto:xusan75xolmuminov@mail.ru)

Аннотация: Ушбу мақолада XIX асрнинг охири - XX аср бошларида Сурхон воҳаси аҳолисининг ижтимоий турмуш тарзи ва демографик жараёнлари таҳлил этилган. Жумладан, бу даврда Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати ҳамда оғир ижтимоий шароитлар натижасида юзага келган муаммоларнинг демографик жараёнларига таъсири масалалари илмий таҳлил этилган.

Калит сўзлар: Бухоро амирлиги, Шеробод, Бойсун, Денов бекликлари, демографик жараёнлар, кўчириш ишлари, ирригация тизими, аҳоли миллий таркиби.

Abstract: This article analyzes the social lifestyle and demographic processes of the inhabitants of the Surkhan oasis in the late 19th and early 20th centuries. In particular, during this period, issues of the influence of the colonial policy of the Russian Empire and the problems that arose as a result of difficult social conditions on the demographic processes were scientifically analyzed.

Key words: Bukhara Emirate, Sherabad, Boysun, Denov districts, demographic processes, resettlement works, irrigation system, national structure of the population.

Аннотация: В данной статье анализируется социальный образ жизни и демографические процессы жителей Сурханского оазиса в конце XIX - начале XX веков. В частности, в этот период были научно проанализированы вопросы влияния колониальной политики Российской империи и проблем, возникших вследствие сложных социальных условий, на демографические процессы.

Ключевые слова: Бухарский эмират, Шерабадский, Байсунский, Денауский бекства, демографические процессы, переселенческие работы, ирригационная система, национальный состав населения.

КИРИШ/ВВЕДЕНИЕ/INTRODUCTION

Бугунги кунда дунёнинг йирик илмий ва стратегик тадқиқот марказлари томонидан Марказий Осиё, жумладан, Ўзбекистонда кечган тарихий-демографик жараёнларни ўрганишга доир қатор тадқиқотлар олиб борилмоқда. Бу тадқиқотларда аҳолининг ижтимоий демографик ҳолати, аҳоли

миграцияси, урбанизация жараёнларини фанларро ёндашув асосида турли соҳа мутахассислари томонидан кенг миқёсда илмий тадқиқ этилмоқда.

Ўзбекистоннинг жанубий ҳудудларидаги тарихий-демографик жараёнларни ўрганиш бўйича олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, Марказий Осиё Россия империяси мустамлакасига

айлантирилганидан сўнг, XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошларида демографик жараёнлар ва унинг аҳоли ижтимоий ҳаётида тутган ўрни бўйича дастлабки изланишлар рус шарқшунос сайёҳ олимларининг кузатувлари ва тадқиқотлари асосида яратилган. Бу маълумотлар тавсифий характерга эга бўлиб, уларда жараёнлар муаммовий-даврийлик нуқтаи-назаридан тадқиқ этилмаган.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОД/ЛИТЕРАТУРА И МЕТОД/MATERIALS AND METHODS. Мустақиллик йилларида маҳаллий ва хорижий мутахассислар, демограф олимлар томонидан демографик жараёнларни тарихий нуқтаи-назардан муайян ҳудудлар мисолида ўрганилмоқда. Бу даврда яратилган тадқиқотлар, ўрганилаётган ҳудуддаги тарихий-демографик жараёнларини ёритишда муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, бу даврда жамиятда демографик жараёнларни ўрганишга доир социологик сўровномалар ҳамда аҳоли сонини статистик маълумотлар асосида ўрганиш, ва унинг миллий таркибини ўрганиш бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар муҳим ўрин тутди.

XIX аср охирида жанубий воҳалар бекликларидаги ижтимоий-сиёсий жараёнлар ўзига хос тарзда кечди. Жумладан, бу даврдаги ички низолар, хонликларнинг истилочилик юришлари мамлакатнинг сиёсий ва иқтисодий ҳолатига салбий таъсир кўрсатган эди. Шунингдек, марказлашган давлат бошқарувининг мавжуд эмаслиги, барча соҳалар каби халқ оммаси турмуш даражасининг оғирлашувига, ижтимоий жараёнларнинг издан чиқишига ҳамда аҳоли демографик жараёнларига таъсир кўрсатмасдан қолмади. Шу билан бирга, бу даврда амалга оширилган мустамлакачилик сиёсати ижтимоий-иқтисодий жараёнларига ва ўз навбатида аҳоли турмуш даражасига таъсир кўрсатаётган омиллардан бири эди.

МУҲОКАМА/ОБСУЖДЕНИЕ/DISCUSSION.

XIX аср охирида Бухоро амирлигида 27 та беклик бўлиб [1:56], шундан жанубий ҳудудларда Бойсун, Денов, Шеробод, Қарши, Китоб, Яққабоб, Чироқчи, Ғузур бекликлари мавжуд эди [2:21]. Бухоро амирлигининг жанубий беклиги ҳудудлари аҳолисининг катта қисмини ўзбеклар ва

озчилик қисмини бошқа миллат вакиллари ташкил этган [3:44].

Бу даврдаги маълумотларга кўра, 1886 йилда Бойсун беклигида 30000, Денов беклигида 50000, Шеробод беклигида 65000 аҳоли истиқомат қилган бўлса, 1920 йилга келиб, Бойсун беклиги аҳолиси 42806, Денов беклигида 69352, Шеробод беклиги аҳолиси эса 113281 кишига орگانлигини кўришимиз мумкин [4:63]. Бу даврда аҳоли сони ортиши бекликларга тегишли амлоқликлар сони орта бошлаганлиги билан изоҳланади. Жумладан, бу даврда Шеробод беклиги 6 амлоқлик, Денов беклигига Юрчи беклигидаги 5 та амлоқлик қўшилиши натижасида жами 11та амлоқлик, Бойсун беклиги 10 амлоқликдан иборат бўлиб, аҳоли сони ҳамда миллий таркибида ўзига хос тарзда маълум ўзгаришлар бўлганлигини кузатишимиз мумкин [5:92].

XIX аср охири – XX аср бошларидаги Чор Россиясининг мустамлакачилик сиёсати натижасида демографик жараёнларда ҳам ўзгаришлар юз берган. Яъни, турли миллат вакилларининг кўчирилиши натижасида воҳаларнинг маъмурий марказларида аҳоли сонининг ҳамда миллий таркибининг ортиши ҳолатлари кузатилса-да, аммо уларнинг ижтимоий турмуш даражаси, кўпроқ қишлоқ ҳудудларида анча оғир даражада эди. Жумладан, аҳолига ижтимоий ёрдам кўрсатиш, уларнинг ижтимоий турмуш тарзида тоза ичимлик суви билан таъминлаш ҳамда тиббий хизматни ташкил этиш ишларига етарлича эътибор қаратилмаган.

Россия маъмурлари томонидан ўлкага аҳолини кенг миқёсда кўчиришдан мақсад, аввало, Туркистон ўлкасида пахтачилик сиёсатини кенг миқёсда авж олдириш ҳамда чегара ҳудудларни мустаҳкамлаш бўлиб ҳисобланган. Шу мақсадда мустамлакачилар Бухоро амирлигига қарашли ҳудудларда ҳарбий истехкомлар қуриш ишларига катта эътибор қаратганлар.

Шунингдек, XX асрнинг бошларида Қарши-Карки-Келиф-Термиз, шунингдек, Қарши-Ғузур-Китоб йўналиши бўйича темир йўллар қурилиши бу ҳудудларга рус миллатига мансуб аҳоли вакилларининг кўпроқ кўчиб келишига сабаб бўлган омиллардан бири эди [6:89]. Бу

даврдда Қарши, Ғузур, Шеробод беклигида бўлган рус сайёҳларининг келтирган маълумотларига кўра, Қарши, Ғузур, Паттакесар ҳудудларида аҳоли гавжум эди, ва уларнинг этник таркиби ҳам хилма-хил бўлганлигини алоҳида таъкидлаб ўтишган. Жумладан бу ерда рус, яҳудий ва бошқа ўнлаб турли миллат оилалари истиқомат қилганлиги тўғрисида маълумотлар келтирилган [7:526].

Кўчирилган аҳолининг ижтимоий турмуш тарзини яхшилаш, аввало аграр сиёсат, яъни пахтачилик масаласини ҳал этиш мақсадида Россия империяси томонидан аста-секин Туркистонда суғориш тизимига эътибор қаратила бошлади [8:82]. Шунингдек, Россия империяси маъмурлари томонидан биринчи галда рус аскарлари ҳамда уларнинг оилалари кўчириб келтирилган рус қишлоқларида озиқ-овқат ҳамда сув таъминотини яхшилаш масалаларига катта эътибор қаратила бошланди. Бу даврда Сурхон воҳасининг муҳим марказларидан бири ҳисобланган Термиз шаҳри ва унинг атрофидаги ҳудудларда ирригация соҳаларида дастлабки ишлар амалга оширила бошланди. Ана шундай ишлардан бири 1898 йилдаёқ Термиз шаҳри атрофидаги 10 минг десятина ерни Сурхон дарёсининг ирмоғи бўлган Қизилсув дарёси ёрдамида суғориш мақсадида муҳим ишлар амалга оширилди. Сув муаммоси туфайли аҳоли экинлари қисқартилдди ҳамда 20та хўжаликлар бошқа жойларга кўчирилди [9:110].

Шу ўринда таъкидлаш керакки, Термиз ҳамда Паттакесар манзилгоҳлари асосан рус ҳарбий маъмурлари жойлашган манзилгоҳлар ҳисобланган. Шу сабабли 1897 йилда асосий сув таъминоти ҳисобланган Паттакесар ҳамда Саловат ариғини таъмирлаш ишларига жиддий эътибор қаратила бошланди 1898 йилга келиб бироз сув таъминоти яхшиланса-да, аммо бу ушбу ҳудудда жойлашган аҳоли хўжаликларининг барчасини қамраб олмас эди. Яъни, шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Саловат ариғи асосан Сурхондарё суви билан таъминланган. Ариқларни тозалаш ишлари эса, ҳашарлар ёрдамида, яъни қўл кучи ёрдамида амалга оширилган [10:75]. Бундай ҳолатларда тозалаш ишлари аҳоли зиммасига оғир юк ҳисобланиб, буни доимий тарзда амалга ошириш имконияти мавжуд бўлмаган. Буларнинг барчаси албатта сув таъминоти масаласида катта муаммо ҳисобланган.

Термиз ҳамда Паттакесар қишлоқлари атрофини сув билан таъминлаш борасидаги ушбу тадбирлар барча аҳоли вакиллари қамраб олмас эди. Яъни бу ҳолатлар шу жиҳатлар билан изоҳланадики, ушбу ислохотлар авваламбор маъмурий марказларда истиқомат қилаётган аҳоли вакиллари, асосан рус ҳарбий аскарлари ҳамда уларнинг оила аъзолари манфаатларини таъминлашга ижтимоий турмуш тарзини яхшилашга қаратилаган. Воҳанинг чекка ҳудудларида эса бундай муаммолар ҳал этиш ишларига жиддий эътибор қаратилмаган.

Шунингдек, бу даврда Сурхон воҳаси ҳудуди жойлашган Шеробод беклигида ҳам сув таъминоти масаласида жиддий муаммоли ҳолатлар мавжуд бўлган. Жумладан, Шеробод беклиги ҳудудларида ҳам сув таъминотини яхшилаш борасида бир қатор тадбирлар амалга оширила бошлаган. Чор Россияси маъмурлари ҳамда маҳаллий ҳокимият вакиллари бу даврда сув таъминотини яхшилаш борасидаги тадбирларда маҳаллий аҳолининг қўл кучи ёрдамида амалга ошириш орқали янгидан-янги суғориш тармоқларини вужудга келтира бошлаган.

НАТИЖАЛАР/РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS). Шеробод беклиги ҳудудига Сурхондарёдан сув чиқариш мақсадида 1906 йилда Бухоро амири вакили Боймурод қоровулбеги маҳаллий амлоқлик оқсоқоллари билан шартнома имзолайди. Шартномага мувофиқ, Жарқўрғон йўналишида бир минг беш таноб ерни ўзлаштириб сув чиқаришга келишилади. Ушбу келишув шартномасини Бухородаги Россия империясининг сиёсий бошқарма вакили билан Шеробод беги Мирза Салимбек ва қози Мулла Абдулла Хўжа имзолашади [11:248]. Шуниси диққатга сазоворки, 1908 йил қурилиши бошланган Занг канали лойиҳасини Эшонбек исми киши чизган. Эшонбек 55 – 60 километр узунликдаги ариқнинг йўлини от устида юриб кўрсатиб берган. Занг каналини қазिशга бекнинг ўзи бош бўлган. Канал қазिश ҳашарида 4 мингдан ошиқ киши қатнашган. Жарқўрғон ариғи Занг қишлоғига кенгайтирилади. Занг каналининг қазилиши аҳолининг сув таъминотига бўлган талабларини таъминлаш билан бир қаторда, уларнинг ижтимоий турмуш даражасининг яхшиланишига

хизмат қилган. Жумладан, сувга бўлган эҳтиёжнинг қондирилиши билан бир қаторда қишлоқ хўжалиги, деҳқончилик экинларидан яхши ҳосил олиш имкониятлари яратилган. Буларнинг барчаси аста-секин аҳолининг ижтимоий фаоллигининг ошишига, яхши турмуш тарзининг таъминланишига хизмат қилган.

ХУЛОСА/ЗАКЛЮЧЕНИЕ/CONCLUSION

Хулоса ўрнида таъкидлаш керакки, бу даврда Россия империясининг мустамлакачилик сиёсати натижасида амалга оширилган кўчириш сиёсати албатта аҳолининг демографик таркибининг ортишига сабаб бўлган. Шунингдек, аҳолининг ижтимоий турмуш жараёнларини яхшилаш борасидаги чора-тадбирлар барча ҳудудларни қамраб олмаган. Бу ислохотлар асосан маъмурий марказларда истиқомат қилаётган аҳоли вакиллари, асосан рус ҳарбий аскарлари ҳамда уларнинг оила аъзолари ижтимоий турмуш тарзини яхшилашга қаратилган. Воҳанинг чекка ҳудудларида эса, аҳолининг демографик муаммоларига етарлича эътибор қаратилмаган.

АДАБИЁТЛАР/ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES:

1. Холиқова Р.Э. XIX асрда Бухоро амирлиги // Жамият ва бошқарув. 2000, № 3. – Б.56.
2. Қобулов.Э. Россия-Бухоро шартномаси ва шарқий Бухоро бекликларидаги сиёсий ҳаёт. Турон тарихи. 1995 йил №1 (83). -Б 21

Туркистон Чор Россияси мустамлакачилиги даврида: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Т,1-Тошкент, 2000-Б.44.

3. Қобилов.Э.Сурхон воҳаси хўжалиги-Тошкент. Академнашр.2012.-Б 63.
4. Населенные пункты Бухарского эмирата. – Ташкент: Университет, 2001. – С.92.
5. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом России. Т. I. – СПб., 1911. – С 89.
6. Шодиев. Ж.М. Бухоро амирлиги давлатчилигининг ривожланиши. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДЮИ нашриёти, 2010. – Б. 42.
7. Холмунинов, Хусан Эшмунинович. “Социально-культурные процессы в Сурхандарьинской области в начале XX века”. Бюллетень науки и практики 7.5 (2021): 521-526.
8. Қобилов.Э.Сурхон воҳаси хўжалиги-Тошкент. Академнашр.2012.-Б 82.
9. Kholmuminov, Husan Eshmuminovich, and Ozodbek Ziyodulla ugli Eshmuminov. “Migration processes of the population in uzbekistan (surkhandarya oasis over the years 1925-1941)”. World Bulletin of Social Sciences 4.11 (2021): 108-110.
10. Қобулов.Э. Россия империясининг Сурхон воҳаси суғориш тизимидаги тадбирлари. Ўзбекистонда ижтимоий-гуманитар фанларнинг муаммолари. Илмий-амалий мақолалар тўплами. VII жилд – Тошкент:, 2016. – Б 75.
11. ЎзР МА, 3-жамғарма, 1-рўйхат, 133-иш, 248-варақ.

